

РЕАЛІЗАЦІЯ ВИБОРЧИХ ПРАВ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТА ОНОВЛЕННЯ СПИСКІВ ВИБОРЦІВ

Розглянуто актуальні питання формування та оновлення списків виборців, що є важливим етапом виборчого процесу, від якого залежить достовірність реалізації демократичного права громадян на волевиявлення. Контроль громадськості за дотриманням виборчого законодавства - в полі зору громадськості України.

Ключові слова: виборчий процес, формування списків виборців, єдиний державний реєстр виборців, фальсифікація списків виборців, врегулювання виборчих спорів.

Україна знаходиться на етапі вдосконалення механізму вітчизняної політичної, економічної, соціальної та правової системи. Чинна Конституція окреслила основні напрями такого вдосконалення, і в цьому аспекті доволі актуальною залишається проблема реалізації конституційного принципу народовладдя, який базується на визнанні українського народу носієм суверенітету і єдиним джерелом влади.

Вибори є формою реалізації народного суверенітету і одним з основних механізмів формування органів влади за умови беззастережного дотримання демократичних правових принципів. Виборча практика України свідчить про порушення демократичних принципів під час підготовки до виборів та в ході безпосереднього голосування громадян на дільницях з причини наявності значних правових колізій у виборчому законодавстві України. Існуючі закони України щодо виборів мають в собі чимало «білих плям», внутрішніх протиріч і певних розривів з правом європейських демократичних стандартів. Практика реалізації виборчого права в Україні йде у фарватері протиріч та недоробок у системі українського виборчого законодавства, змушуючи орієнтуватися на світові правові стандарти для їх впровадження в Україні. Тому надзвичайно актуальними з точки зору теоретичного аналізу виступають проблеми реалізації демократичних прав громадян у виборчого процесу.

Особливо гостро сприймаються ці стандарти в Україні зараз, в складний історичний період, пов'язаний з повним перезавантаженням влади і підготовкою до наступних виборів. На увагу громадськості виносяться багато чисельні приклади порушень сталих виборчих демократичних норм на останніх виборах, що робить необхідним вивчення і співставлення правових цінностей країн світу. Тому зазначені проблеми актуалізують необхідність розглянути українське виборче законодавство з точки зору нових можливостей щодо забезпечення справді рівних демократичних умов виборчого процесу в нових умовах для всіх політичних сил країни.

У науковій літературі дослідженню окремих аспектів виборчих систем та виборчого права присвячені праці багатьох вітчизняних науковців, зокрема М. Горшенєвої, О. Лавриновича, В. Погорілка, М. Ставніччук, В. Шаповала, Ю. Шемшученка. Вагомий внесок у розробку виборчої проблематики внесли також відомі російські правознавці М. Баглай, Р. Єнгібарян, В. Лазарєв та ін. І хоча впродовж останніх років у науковій літературі з'явилося чимало нових праць, присвячених цьому питанню (В. Шаповал, О. Тодика, Ю. Веденєєв, А. Вешняков), аналіз правової сутності виборчого права громадян з точки зору практичного втілення у виборчому процесі все ще потребує свого дослідження.

Метою статті є розкриття сутності реалізації виборчого права в Україні на етапі складання та поновлення списків виборців, пошук оптимальних шляхів до реалізації виборчого права головних суб'єктів виборчого процесу.

Об'єктом дослідження в статті виступає українське законодавство щодо виборчого права громадян на етапі формування та поновлення списків виборців.

Предметом наукового дослідження є процеси реалізації правових норм у світлі сучасних вимог демократичного законодавства на матеріалах Дніпропетровської області.

Виходячи з зазначеної мети, автор даної роботи ставить перед собою наступні завдання:

– розглянути теоретико-методологічні основи виборчого права в політичній системі держави;

- визначити специфіку реалізації виборчого права в Україні у період проведення останніх виборах в країні;
- дати правову оцінку стану реалізації виборчого права в Дніпропетровській області у період проведення виборів 2011 р.;
- дати рекомендації щодо внесення змін в порядок складання і уточнення списків виборців.

В основу наукового обґрунтування рекомендацій автора покладені аналітичні матеріали громадянського сектора в Україні, що вели виборчий моніторинг протягом останніх 10 років.

Виборчий процес, як врегульована законом специфічна діяльність уповноважених органів і громадян, спрямований на формування якісного і кількісного складу органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Аксіомою організації виборчого процесу виступають головні правові принципи: загального, рівного, прямого, вільного виборчого права тощо. В цьому переліку своє місце займають також і принципи політичного плюралізму та багатопартійності, публічності і відкритості, рівного доступу всіх суб'єктів виборчого процесу до ЗМІ незалежно від їх форми власності тощо.

Дослідники виборчого законодавства стверджують, що сьогодні в українському законодавстві майже немає норм, які б суперечили положенням міжнародного виборчого права. Водночас проблемою залишається нечіткість загальноприйнятих вимог до виборчого процесу та їхня нездатність запобігти порушенням у волевиявленні громадян. Задекларовані основні принципи, основоположні засади справедливих і вільних виборів недостатньо забезпечені реальними механізмами їхньої реалізації. Так, розробники виборчого законодавства у своїй більшості вважають, що об'єктивною причиною цього є неможливість встановити єдині виборчі стандарти для країн з різною суспільною і політичною культурою та з різною демократичною традицією [5].

Виходячи з того, що виборчий процес має здійснюватися в законодавчо визначеному процесуальному порядку, першим і визначальним з обов'язкових етапів, є етап формування та уточнення списків виборців. Виборець, як законодавчо уповноважений учасник і головний суб'єкт виборчого процесу,

реалізує своє активне виборче право на підставі офіційної реєстрації як громадянин держави. Список виборців дає змогу встановити загальну кількість виборців в окрузі, а також отримати інформацію про увесь його електорат. На основі списків виборців відбувається процедура отримання бюлетеня, і як результат – сам акт волевиявлення. Тобто, формування виборчих списків є правовим способом підтвердження виборчих прав громадян.

Формування списків виборців є однією з проблемних тем виборчого процесу в країнах, в яких відсутні тривалі традиції проведення демократичних виборів. Зокрема, типовими проблемами, які можна спостерігати під час формування списків виборців, є їх неповнота і неточність. Крім того, інформація, що міститься у списках виборців, може використовуватися для формування виборчих округів, утворення виборчих дільниць, для перевірки підписів на підтримку певного кандидата тощо.

В Україні на підставі ряду законів про затвердження завдань Національної програми інформатизації 1998 – 2005 рр. діє автоматизована інформаційно-телекомунікаційна система, що веде Державний реєстр виборців, які мають право голосу відповідно до ст. 70 Конституції України. Єдиний Державний реєстр виборців (що розпочав діяти з 2009 р.) відслідковує всі зміни в імені та адресі виборців з моменту занесення до реєстру і виступає як єдина база даних, доступ до якої здійснюється через закриту мережу [2].

Всі дані до реєстру заносяться відділом ведення Державного реєстру виборців, який створено в кожному районі, районі в місті та в містах обласного значення (без районного поділу). Дані відділ отримує від розташованих на відповідній території суб'єктів надання відомостей:

- органу Міністерства внутрішніх справ ("Паспортний стіл"),
- органу Міністерства юстиції (РАЦС),
- військових частин (щодо військовослужбовців строкової служби),
- виправних колоній,
- органів Міністерства охорони здоров'я України (щодо постійно нездатних самотійно пересуватися),
- органів опіки та піклування (щодо недієздатних).

Реєстр створювався на основі даних з автоматизованої інформаційно-телекомунікаційної програми «Списки виборців», які кожен відділ поштою на CD-дисках надсилав до Центральної виборчої комісії для первинного формування реєстру. Після цього було проведено первинне уточнення даних суб'єктами надання відомостей (надання всіх змін з моменту останніх виборів на відповідній території). Таким чином, виборчий реєстр передбачає формування єдиної інформаційної системи про електорат на рівні усієї країни і є постійно діючим [3].

Основні системи формування реєстру виборців будуються на таких засадах:

1. Активна (ініціативна) система – передбачає необхідність звернення самого виборця щодо внесення його у виборчі списки.

2. Пасивна (імперативна) система – виборчі списки формуються автоматично відповідними органами влади на основі даних про місце проживання (реєстрації) та іншої необхідної інформації.

Однак треба враховувати, що існуюча практика створення централізованих списків виборців не є універсальною. В деяких країнах постійно діючий загальнодержавний реєстр виборців відсутній взагалі: виборець має можливість проголосувати, засвідчивши себе відповідним документом безпосередньо на виборчій дільниці. Уникнення багаторазового голосування за такої системи забезпечується спеціальним штампом у паспорті чи в інший подібний спосіб.

Щодо, власне, поняття «списки виборців», як окремої системи обліку виборців, то такі списки виборців формуються, як правило, під конкретну виборчу кампанію і мають тимчасовий характер. Вони повинні відображати зміни у демографічній ситуації регіону (міграцію населення, вікові зміни, смертність виборців тощо) і періодично поновлюватися. Враховуючи той факт, що інформація про виборців береться, як правило, з різних джерел, важливим моментом є постійний діалог та обмін інформацією, яка стосується поновлення виборчих списків, між відповідними органами влади і виборцями. Тому однією з умов достовірного ведення списків виборців є активна позиція самих громадян, які повинні вчасно повідомляти у відповідні установи про зміну персональних даних, які впливають на їхній статус як суб'єктів виборчого процесу.

Списки виборців, як документ офіційної реєстрації громадян, що мають право голосу, у міжнародному конституційному праві існують у двох формах:

1) особистий список, до якого вносяться дані тих громадян, які добровільно зареєструвалися у відповідному органі влади з метою участі у виборах (така система діє в США, Франції тощо);

2) публічний список, як обов'язковий документ офіційної реєстрації, складається за ініціативи держави, який в свою чергу може бути двох видів:

а) список, що складається шляхом обходу членів територіальних громад відповідних населених пунктів уповноваженими представниками державної влади (Канада, Великобританія та ін.);

б) список, що складається шляхом автоматичної реєстрації членів територіальних громад офіційними представниками публічної влади на місцях (Німеччина, Швейцарія, Російська Федерація, Україна) [8].

Складання списків виборців в Україні – досить непростий, проте законодавчо визначений процес, в ході якого складаються загальні списки виборців за формою, затвердженою Центральною виборчою комісією. Для складання та уточнення загальних списків виборців, які проживають на території кожного села, селища, міста та району в містах Києві та Севастополі, районними, районними у містах Києві та Севастополі державними адміністраціями, виконавчими органами міських рад утворюються робочі групи обліку виборців на період з 1 серпня року, що передує року проведення чергових виборів, до дня проведення чергових виборів включно. Після утворення виборчих дільниць робочі групи обліку виборців на основі відповідного уточненого загального списку виборців складають списки виборців по кожній звичайній виборчій дільниці. У списку виборців на виборчій дільниці зазначаються прізвище, ім'я, по-батькові, дата народження (число, місяць, рік), місце проживання та адреса житла виборця, а для військовослужбовців строкової служби та осіб, що перебувають в установах кримінально-виконавчої системи, - адреса місця перебування [4].

Виходячи з таких загально правових засад виборчого процесу щодо реєстру виборців і ведення бази їх даних у формі списків виборців, особливої

уваги вимагають до себе питання практичної реалізації нормативно-правових вимог до використання цих документів під час виборів.

У цілому згідно з п. 8 ст. 31 Закону України «Про вибори народних депутатів України» Округна виборча комісія відповідає за дотриманням «...органами, уповноваженими на це законом, законодавства щодо складання списків виборців по виборчих дільницях на території одномандатного округу, контролює надання їх для загального ознайомлення» [1]. Вона також отримує список виборців від органу ведення Державного реєстру виборців або Міністерства закордонних справ України, відповідає за складання списку виборців і вносить до нього зміни. Таким чином, згідно закону всю правову відповідальність щодо формування, ведення та внесення змін до списків виборців несуть виборчі комісії.

Оскільки організація виборів є складною роботою по втіленню безлічі правових вимог самих по собі, така діяльність об'єктивно не застрахована від недоліків та неточностей, що супроводжують практично всі вибори в Україні. Проте основна частина проблем з втілення законів про вибори в нашій державі пов'язана на практиці з цілеспрямованим викривленням норм національного законодавства в політичних інтересах різних суб'єктів виборчого процесу.

Аналіз реалізації виборчого права громадян на зазначеному етапі виборчого процесу в останні роки свідчить про велику кількість порушень, допущених на рівні обласних, районних та місцевих виборчих комісій. Так, за даними Центральної виборчої комісії, які, на жаль, не носили системного і загалом об'єктивного характеру за влади Партії регіонів, у ході передвиборчої компанії 2011 р. мали місце «певні неточності та помилки» у складанні списків виборців.

Відділи реєстру виборців протягом року проводили значну роботу для вдосконалення списків виборців в частині відповідності реальному стану справ. Однак за весь час функціонування автоматизованої системи Реєстру виборців (з 2009 р. до завершення місцевих виборів у 2011 р.) було виявлено понад 930 тис. можливих кратних включень виборців, а за результатами перевірки знищено майже мільйон записів кратних включень виборців. Лишень протягом 2011 р.

Центральною виборчою комісією України прийнято двадцять шість постанов, якими було доручено органам ведення Державного реєстру виборців у зв'язку із виявленими відділами реєстру випадків кратних включень виборців, знищити майже мільйон записів кратних включень виборців. Лише у жовтні – на початку листопада 2012 р. (фактично на останній стадії виборчого процесу) було знищено ще близько восьми тисяч таких записів [9].

Популярною темою практично кожної передвиборчої кампанії в Україні стає проблема нарізки виборчих округів, що зрештою теж впливає на якісний стан списків виборців. Причини цього явища пов'язані з об'єктивними демографічними процесами: міграцією населення, фізичного зменшення чи збільшення виборців в окрузі тощо. Так за умови незмінної кількості виборчих округів у різних регіонах порівняно з попередніми виборами кількість виборців змінюється як правило на 5-7 % (в бік зменшення-збільшення), що дорівнює кількості виборців цілого виборчого округу.

За оцінками Громадянської мережі «ОПОРА» така ситуація грає на руку провладним силам, що використовують її задля втручання у виборчий процес. Як результат – не діють реальні механізми ведення конкурентної виборчої боротьби, адміністративний ресурс організовує попередню зачистку округів від популярних кандидатів, вільно обходиться з правилами організації боротьби, що ускладнює прохід опозиційних сил тощо [6].

Особливо наглядно це можна прослідкувати на ситуації конкретних регіонів останніх виборів влади під керівництвом Партії регіонів протягом 2011 р. (мається на увазі чергові та повторні вибори всіх рівнів). Враховуючи систему необ'єктивного, а то і недостовірного висвітлення нею ходу виборчої кампанії та підсумків виборів за цей період, ми беремо за основу саме матеріали аналізу цього процесу незалежних громадських об'єднань.

Всеукраїнська громадська організація «Комітет виборців України» (КВУ), як один із засновників Європейської мережі виборчих моніторингових організацій (ENEMO – діє з 1994 р. і займається моніторингом виборчих кампаній в Україні) з аналізу виборів 2011 р. зробила свої висновки. До

основних проблем, пов'язаних зі складанням та уточненням списків виборців, КВУ відніс цілий ряд труднощів, частина яких пов'язана з низькою якістю попередніх та уточнених списків виборців на багатьох дільницях, порушення строків передачі попередніх списків виборців від органів ведення Державного реєстру виборців до дільничних виборчих комісій та ін..

За приклад взято Дніпропетровську область, другу за кількістю населення в країні, де одну з головних проблем зі списками виборців у 2011 р. створило переформатування округів, що привело зрештою до масових порушень виборчого законодавства. По-перше, створення виборчих округів в регіоні було здійснено без проведення публічних консультацій з потенційно зацікавленими суб'єктами – політичними партіями та громадськими об'єднаннями. По-друге, зміни округів були проведені за чисто механічним принципом, що у багатьох випадках порушувало принцип неперервності їхніх меж, а у багатьох випадках округи утворювались без урахування навіть адміністративно-територіального поділу регіону.

Порівняно з 2002 р., кількість виборчих округів на Придніпров'ї залишилась незмінною – 17 округів, але за десять років кількість виборців в області зменшилась на 180 тис. осіб, що дорівнювало на той час кількості виборців цілого виборчого округу. Тобто, в регіоні відбулися значні зміни з межами третини з 17 округів. За оцінками виконавчого директора Дніпропетровського обласного відділення ВО КВУ С. Жолудєва ситуація чи не спеціально була заплутана відповідальними органами: «Складається враження, що (автори «переформатування» – А. Г.) просто забули про існування ріки Дніпро. Площадковий розподіл начебто рівний, проте нарізка вироблена через водоймище, яке може стати перешкодою. Як відомо, мости не завжди у хорошому стані через затори, тому може виникнути проблема з перевезенням виборчої документації в 25-му, 27-му та 28-му округах... Найменший район міста – Кіровський – поділили на дві частини. Таке враження, що як адміністративно-територіальна одиниця він відсутній. Вперше на виборах Амурського району Нижньодніпровський район не має центру і розірваний на три частини» [7].

Подібні проблеми торкнулися і виборчих округів № 30-го, 31-го, 32-го, 33-го, 34-го, 35-го, 36-го, 37-го, 38-го, 39-го, 40-го. За територіальною належністю це – Баглійський і Дніпровський райони та частина Заводського району Дніпродзержинська, Криворізькі округи, Царичанський, Верхньодніпровський райони, міста Вільногірськ і Жовті Води. До переформатованих увійшли також Новомосковський, Магдалинівський, Юр'ївський, Синельниківський, Васильківський, Покровський, Межевський, Петропавлівський, Криничанський, Солонянський, Томаківський райони, а також місто Марганець. Зміни щодо формату виборчих дільниць торкнулися навіть правого берегу області у П'ятихатському районі, який було об'єднано з різними районами лівобережжя області, та ще і з визначенням центру в СМТ Царичанка.

Зрозуміло, таке передвиборче «перекроювання» робило необхідним перекомпонування і списків виборців задля дотримання кількісних пропорцій на виборчих дільницях (при цьому у 6 випадках між декількома округами було поділено навіть території сільських та селищних рад), а також місць компактного проживання національних меншин. Окрім чисто технічних проблем з можливими помилками у списках виборців при такому «мегапереформатуванні» виникло безліч проблем щодо втрат частини списків виборців взагалі, «геометричного» збільшення повторів списків, що спричинило до того ж проблеми з доставкою бюлетенів з цих виборчих дільниць до Обласної виборчої комісії.

Багаточисельні звертання спостерігачів на виборах в Придніпров'ї щодо порушень у веденні списків виборців стосувалися також наступних узагальнених видів:

- наявність мешканців неіснуючих або нежитлових будинків;
- невключення або подвійне включення до списків виборців;
- аномально висока кількість виборців, що мають голосувати на дому;
- відсутність можливості внесення даних про конкретного виборця до списків в день голосування тощо.

Враховуючи широку розповсюдженість цих недоліків, Комітет виборців України вважає, що їх не можна пояснити простою недосконалістю системи

формування списків, а лишень свідомим бажанням за сприяння владних органів спотворити списки і на цій основі – сфальсифікувати результати виборів на місцях.

У підсумках недоліків та правових порушень діяльності виборчих комісій та місцевих органів влади по всій Україні під час підготовки до виборів і в ході складання списків 2011 р. Комітет виборців України звертав особливу увагу на те, що практично всюди не була забезпечена можливість проведення перевірки списків, а в багатьох випадках контрольні групи, створені для перевірки списків, взагалі жодного разу не збирались на засідання.

В основі виявлених порушень виборчого законодавства України лежить ігнорування рекомендацій Венеціанської комісії щодо принципу рівності та географічної близькості виборчих діляниць до виборців, рівновіддаленості виборчих ділянок від центру округу, створення максимально зручних умов для волевиявлення громадян, що за висновками Комітету виборців України були використані владою в інтересах правлячої Партії регіонів.

Отже, на сучасному етапі особливої уваги до законності та правопорядку в Україні вимагатимуть не тільки практична реалізація виборчого законодавства в Україні, але і його системне вдосконалення з врахуванням європейських виборчих стандартів. Потяг українського народу до євроінтеграції, що почався з «Євромайдану», мав, перш за все, можливість реалізації демократичних прав і свобод громадянина на зразок європейських принципів права, де народ контролює владу на всіх етапах владного керування державою. І це насамперед стосується конституційного принципу народовладдя, який базується на визнанні українського народу носієм суверенітету і єдиним джерелом влади, що реалізується при формуванні органів влади на основі демократичних виборів.

У плані практичного використання результатів дослідження в статті щодо питань реєстрації виборців, складання і уточнення списків виборців автор вважає за необхідне внести зміни в наступних питаннях виборчого законодавства, особливо у світлі підготовки до можливих дострокових парламентських виборів:

– більш чітко визначити повноваження Округових виборчих комісій в частині контролю за складанням та уточненням списків виборців;

– передбачити можливість подання виборцями заяв про уточнення списків виборців виключно до органів ведення Державного реєстру виборців, а не просто до Дільничої виборчої комісії;

– встановити такі строки розгляду спорів, пов'язаних з уточненням списків виборців, які б дозволяли не вносити жодних змін до уточнених списків виборців у день голосування (окрім виправлення технічних помилок та опісок);

– розглянути можливість подальшого звуження компетенції виборчих комісій з розгляду виборчих спорів, а віднесення питань, пов'язаних з врегулюванням виборчих спорів щодо списків виборців до компетенції судів;

– створити реальні механізми правової відповідальності для членів виборчих комісій, які допустили порушення прав виборців в частині формування, ведення та внесення змін до списків виборців;

– звести всі закони України про вибори у єдиний виборчий кодекс, що містив би і загальні аспекти будь-яких виборів, і – у різних частинах закону – особливості різних виборів.

Список використаних джерел:

1. Закон України «Про вибори народних депутатів України» // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 10-11. – Ст. 73.

2. Закон України «Про Державний реєстр виборців» // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 20. – Ст. 282 (Із змінами, внесеними згідно із Законом № 1616-VI (1616-17) від 21.08.2009 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 50).

3. Постанова Центральної виборчої комісії Про порядок складання попередніх списків виборців для звичайних виборчих дільниць для підготовки і проведення голосування з виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів № 340 від 09.09.2010. – Режим доступу : <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0340359>.

4. Бучин М. Формування списків виборців як важливий аспект дотримання принципу загальних виборів / М. Бучин, С. Фіцак // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2010. – Вип. 22.

5. Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування // Матеріали «Круглого столу» 2003 – 2012). – Режим доступу : <http://www.parlament.org.ua/index.php?action>.

6. Місцеві вибори – 2010. Пульс країни / відп. ред. А. Когут, К. Сідаш // Лабораторія законодавчих ініціатив, 2011. – Режим доступу : www.parlament.org.ua/upload/docs/Local%20Election-2010-ua.pdf.

7. «Родзинка» нарізки виборчих округів в Дніпропетровській області. Прес-служба ДОВ ВГО КВУ. 2011. – Режим доступу : <http://www.electioninfo.org.ua>

8. Серьогіна С. Європейські стандарти виборів і виборче законодавство України / С. Серьогіна // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2007. – № 1 (7). – С. 40–44.

9. Шаптала Н. К. Конституційне право України / Н. К. Шаптала, Г. В. Задорожній. – Режим доступу : <http://www.pidruchniki.ws/1584072046851>.

Gubanova G. V. Exercise of the electoral rights of the citizens of Ukraine: problems of forming and updating the lists of electors.

The article discusses current issues of the activity to formulate and updating of voter lists is an important stage of the election process, which affects the reliability of the realization of the democratic rights of citizens. Public control over observance of the electoral legislation in view of the public of Ukraine.

Key words: the electoral process, the formation of voter lists, the unified state registry of voters, falsification of voter lists, the settlement of electoral disputes.

Губанова А. В. Реализация избирательных прав граждан Украины: проблемы формирования и обновления списков избирателей.

Рассмотрены актуальные вопросы формирования и обновления списков избирателей, что есть важным этапом избирательного процесса, от которого зависит достоверность реализации демократического права граждан на волеизъявление. В поле зрения общественности – контроль общественных организаций за выполнением избирательного законодательства.

Ключевые слова: избирательный процесс, формирование списков избирателей, единый государственный реестр избирателей, фальсификация списков избирателей, урегулирование споров по выборам.